

УДК 726.94:355.48(497.11:560)“1876/1878”
050:75.05(497.11)“18”
316.75:355.48(497.11:560)“1876/1878”
DOI: <https://doi.org/10.5937/bastina33-44786>

Оригинални научни рад

Теодора Д. АНЂЕЛКОВИЋ*

Филозофски факултет, Универзитет у Београду

ХЕРОЈИ БОЈНОГ ПОЉА: КУЛТ РУСКИХ ВОЈНИКА ТОКОМ СРПСКО-ТУРСКИХ РАТОВА (1876–1878) У СРПСКОЈ ВИЗУЕЛНОЈ КУЛТУРИ 19. ВЕКА**

Апстракт: У раду се анализира визуелни материјал који је везан за Српско-турске ратове (1876–1878), са циљем истраживања култа руских војника који су се у поменим ратовима борили против Турака. Обрађен је визуелни материјал који чине јавни споменици и илустрована периодика као доминантни медиј тог доба. Механизам успостављања култа руских војника као хероја у српској визуелној култури вршио се кроз културу сећања, као и кроз популаризовање одређених личности и њихових заслуга на бојном пољу путем илустроване штампе. У складу са тим пажња ће бити усмерена на визуелни материјал који чине јавни споменици и илустрована периодика, а чији је главни циљ било меморисање заслуга руских војника као хероја Српско-турских ратова.

Кључне речи: култ хероја, руски војници, слике рата, илустрована периодика, споменици, српско-турски ратови.

УВОД

У визуелној култури 19. века присутно је формирање култа хероја који чини један од најважнијих елемената у националној идеологији. Хероје представљају личности у којима су виђени највиши идеали и врлине (Макуљевић 2006: 91). Конструкција хероја у новом веку није заснована на традиционалном пантеону у којем главну улогу имају црквени великодостојници и владари већ се репертоар хероја проширује. Оно што додатно усложњава систем хероја је формирање локалних пантеона где су се поштовале поједине личности које су значајне за регион или мању заједницу (Тимотијевић 2000-2001: 1879). Нови пантеон заснован је на херојима који су заслужни за нацију и укључује личности из свих нивоа друштва. Међу њима истакнуту улогу имају личности заслужне за национално ослобођење и ослобођење њене територије. Такође, поред историјских личности,

* Докторанд на Одељењу за Историју уметности Филозофског факултета у Београду, teodorica.teodora@gmail.com.

** Ранија верзија овог рада представљена је под другачијим насловом на међународном научном скупу *Seobe od antike do danas, Prometej 021: od agona do progona*, Filozofski fakultet Novi Sad 16-17. septembar 2022.

хероји постају и јунаци из актуелних догађаја (Макуљевић 2006:93–94). Такав догађај представљају Српско-турски ратови (1876–1878) а учесници ових ратова постају хероји заслужни за нацију и ослобођење односно хероји бојног поља. Важно је истаћи да укључивање појединца у неки од пантеона није био спонтан процес већ свесно настојање у идеји да се трајно меморишу одређене личности које се истичу као морални примери (Тимотијевић 2000–2001:187). Иста идеја примењена је и у конструисању култа хероја руских војника у српској средини крајем 19. века.

Српско-турски ратови (1876–1878) представљају борбе за ослобођење и независност Србије од Османског царства током којих су вођена два рата. Посматрани у ширем историјском контексту представљају део Велике источне кризе у којој су хришћански народи на Балкану тежили ослобођењу од Турске власти (Стојанчевић, Милићевић и др. 1981: 369–407). Криза је кулминирала интервенцијом Русије односно њеним уласком у рат са Портом 1877. године. Укључивање Русије у догађаје на Балкану доводи се у везу са идејом о Панславизму која је пристуна током 19. века, у којој Русија има истакнуту улогу заштитнице хришћана као једина слободна православна држава (Mekenzi (MacKenzie) 1967: 9–11). На темељима ове идеје развијају се и руско-српски односи током 19. века када популарност стичу руски војници који су се борили против Турака. Руси су потпомогнути словенским комитетом слали добровољце и помоћ српском народу током Првог српско-турског рата (1876–1877) односно пре него што је Русија званично објавила рат Порти 1877. године (Кузмичева 2016). Популаризација руских војника настављена је и током Другог српско-турског рата (1877–1878) када је Русија водила рат са Турском на суседним територијама. Овакве околности утицале су и на визуелну културу у Србији током 19. века где се уочава велико интересовање за приказивањем руских војника и њиховим заслугама на бојном пољу.

Култ руских војника у визуелној култури српско-турских ратова делимично је обрађен у историјографији. Темом руских војника бавила се ауторка Ивана Женарју Рајовић у *Хероји, ђолићика, свакодневница: илустрирани свей „Српске зоре“ (1876–1881)* из перспективе илустрованог листа који је пратио савремене политичке и културне догађаје. Иста ауторка у *Слике рата у илустрираном часопису „Српска зора“ (1876–1881)* обрадила је ратне слике у српској средини које се везују и за Руско-турске ратове у којима главну улогу имају Руси. О споменичком наслеђу везаном за руске војнике писало је више аутора. Највећу пажњу истраживача привукла је спомен-црква посвећена пуковнику Николају Николајевићу Рајевском (Стевановић 2019, 2016; Макуљевић 2007:23; Макуљевић 2006: 296; Јовић 2003; Ђуровић 2008; Шемјакин 2004; Поповић 2002; Стојановић 1998; Михајловић 1995). Најзначајније истраживање о овој цркви обавио је Андреј Шемјакин уз опширно коришћење руских и српских архивских докумената. Од радова издвајамо публикацију *Смрћ грофа Вронској, и чланак који се бави руским споменицима Памятники русским добровольцам 1876 г. в Алексинце и еџо окрестностей (Св. Роман, Горни Агровац, Руевица, Шумајтовац)* (Шемјакин 2006; 2016).

СЛИКА ХЕРОЈА У ИЛУСТРОВANOЈ ПЕРИОДИЦИ

У популарисању хероја током 19. века значајну улогу имала је штампа као медиј који је имао широку распрострањеност и чинио важан елемент политичког и културног живота (Макуљевић 2006: 92). Илустрована штампа доносила је портрете руских војника и на тај начин промовисала њихов лик и дело док је у исто време њихово приказивање сведочио о њиховој великој популарности. На то указује и *Илустрована рајна кроника* у којој су портрети руских војсковођа представљали најчешће публикован илустровани материјал, иако је часопис био намењен српском говорном подручју. Технички захтеви за израдом портрета руских војника представљали су велики подухват због проналажења фотографија као узора за преношење њихових ликова у другом медију (Репринт 2011: XIII). Током Првог српско-турског рата најистакнутији је био лик генерала Михила Григоријевића Черњајева. Он је под утицајем идеје о Панславизму дошао у Србију почетком рата а следило га је још неколико руских официра (Кузмичева 2016: 262). Како је током Првог српско-турског рата био главнокомандујући моравске војске, његов портрет публикован је у *Српској зори* 1876. а наредне године и у календару *Орао* (Женарју 2012: 58–59). Публиковањем портрета хероја бојног поља доприниосило се повезивању слике и речи, а они који су се борили против вековног иноверног непријатеља имали су посебну популарност (Женарју 2011: 390). Уз портрете у илустрованој периодици објављиване су и кратке биографије хероја или описи подвига са бојног поља, који су додатно наглашавали херојство портретисаних личности (Женарју 2012: 38; Женарју 2011: 390). Тако је уз портрет генерала Черњајева публикована и његова биографија у којој се истичу догађаји везани за његову војничку каријеру, а у тексту се између осталог наводи *Војничке заслуге Черњајева, који је врло храбар а њри тош и скроман јесу дика војене историје руске а данас дика и војене историје српске* (*Орао: велики илустровани календар* 1877. св. 1. 21). Славу генерала Черњајева потврђује и марш за клавир који је компоновао војнички капелник у Београду Д. Чижек. *Черњајев марш*, како је названа композиција, продавао се у књижарама Валожића и Харднера а половина прихода од његове продаје била је намењена за хуманитарне сврхе (Женарју 2012: 59). Поред његовог портрета у календару *Орао* објављени су и други попут ликова пуковника Николаја Николајевича Рајевског и генерала Комарова, који су били најзаступљенији током Првог српско-турског рата (1877 св. 1. 19–20, 41–42, 99–102).

Након погибје пуковника Николаја Рајевског његов портрет објављен је у *великој чиишуљи српских јунака* илустрованог часописа *Српска зора* (Женарју 2012: 42; *Српска зора* 1876, св. 9. 205). Пуковник Рајевски настрадао је у бици код Горњег Адровца 20. 08. 1976. године. Јавна меморијализација лика пуковника Рајевског почела је свечаним преносом његовог тела из манастира Светог Романа у Београд одакле је послато у Одесу. Тело је испраћено из манастира у пратњи звона, а у Делиграду је дочекано уз свечану процесију. У Београду је посребрењен сандук са пуковниковим телом био изложен у Саборној цркви у којој је чинодејствовао Митрополит Михаило са тридесет јерарха и свештеника, док је *Вјечнају ѡамјай*

територијама а штампа је о томе редовно извештавала. У том периоду велику славу стекли су руски војници који су водили борбе у Руско-турском рату, што је условило публиковање њихових портрета. Међу првима је штампан портрет генерала Михаила Таријевића Лорис-Меликова у *Илустированој райној хроници* у оквиру рубрике *Главни зајоведници руске војске* (1877 св. I, 31–32). Његов портрет публикован је и у *Српској зори*, загребачком *Виенцу* (према Женарју 2012: 59) и календару *Орао* (1878 св. 1, 101–102). Поред његовог, публиковани су и портрети Ивана Димитијевића Оклобције и генерала Александра Гурка у *Српској зори* (1877 св. 11, 253; св. 9, 209) и *Илустированој райној хроници* (1877 св. II 70, 94), док је у календару *Орао* публикован само лик И. Д. Оклобције (1878:109–110). Портрет генерала Едварда Јовановића Тотелбена нашао се на насловној страни *Хронике*. У тексту који је објављен наводи се да се по плану *умнога генерала Тошелбена* руска војска спрема да опколи Плевну (1877 св. III 193,194). Репородуковани су и портрети Василија Александровића Хајмана (*Српска зора* 1877, св. 12, 277; *Илустирована райна хроника* 1877, св. IV 217–218) и генерала Тергукасова (*Илустирована райна хроника* 1877, св. II 75–76; *Орао* 1878, св. 1, 107–108).

Међу портретисаним личностима из овог периода истиче се такође лик генерала Михаила Димитријевића Скобељева који је објављен у *Српској зори*, *Виенци*, (према Женарју 2012: 59 *Илустированој райној хроници* током 1877. (1877 св. III 159–160) као и у календару *Орао* за 1879. годину уз натпис *Најјуначнији руски војсковођа* (1879 св. 1, 65–66). Поред стандардног портрета, у *Хроници* је објављена илустрација *Скобељев на челу својих јунака* на којој је представљен као коњаник у току борбе (1877 св. IV 215,216). У средишту илустрације приказан је пуковник Скобељев на коњу, са уздигнутом десном руком у којој носи исукани мач. Одевен је у дуг капут, са војничком капом на глави и гестом уздигнуте деснице којом означава предводничку улогу у јуришу. Око њега су приказани рањени коњи и војници, као и добоши који алаудирају на оглашавање јуриша. Илустрација представља догађај као јуначку епизоду у којој је главну улогу имао пуковник Скобељев. Популарност коју је стекао дугује се његовој улози у опсади Плевне, која је представљала важну тачку у Руско-турском рату. Одлика поменутих портрета војсковођа представља наглашавање војничких идеала кроз истицање мускулинитета (Макуљевић 2006: 227). На ликовима је то постигнуто физиономским карактеристикама попут наглашених бркова и браде, као и војничким униформама, еполетама и ордењем које указује на стечене заслуге на бојном пољу.

Култ руских војника популаризован је и путем објављивања илустрација на којима се приказују догађаји са бојног поља. Овакве представе имале су за циљ да прослављају анонимне хероје и колективне заслуге руске војске (Макуљевић 2006: 109; Женарју 2011: 390). У листовима *Српска зора* и *Илустирована райна хроника*, поново највише места заузимају слике рата у којима се истичу Руси (Женарју 2011: 393, *Рејрини* 2011: XIII). Међу сликама рата издвајају се представе са директним приказима битака. Овакве слике првенствено су излазиле у *Хроници* док су у *Српској зори* готово изостале због другачије намене овог часописа (Женарју 2012: 21). Слике рата током 19. века бивају лишене традиционалног

алегоријског наратива чему је допринела штампа и механизам ратног репортерства (Siegfried 1993: 238–243). Такве су и представе које се појављују у илустрованој периодици током 19. века у српској средини. На илустрацијама попут *Бишка на Јанџири* и *Гуркоова коњица* представљене су активне сцене борбе (*Илустирована рајна кроника* 1877, св. II 85–86; 1878, св. VII 391–394). На слици *Бишка на Јанџири* приказане су сучењене војске руске и турске коњице. У овом окршају главну улогу имало је извидничко одељење Козака које се борило са редновном Турском коњицом (*Илустирована рајна кроника* 1877, св. II 89–90). На представи се географски истиче терен на ком се борба води и мост на реци Јантри недалеко од Бјеле који има улогу аутентичне топографске одреднице. Догађај је приказан из птичје перспективе што слици даје додатну прегледност. Овакав тип представе иконографски се ослања на ратне слике чија се поетика заснива на документарном и историјски истинитом приказу битке, који је установљен почетком 19. века у француском сликарству (Siegfried 1993: 238–243). На слици *Гуркоова коњица* такође је приказана борба Руса и Турака. Иако по називу указује на заслуге и улогу генерала Гуркоа, на самој илустрацији његов лик није посебно истакнут већ се у фокусу налазе анонимни руски хероји. Аутор је приказао догађај из перспективе очевица. Оборени коњ који излази из оквира слике представља детаљ који слику квалификује као истиниту и уверљиву. Приказивањем борбе из перспективе учесника, према нововековном принципу ратне слике представи даје аутентичност и веродостојност (Siegfried 1993: 238–243). Поменуте слике имају за циљ истинито и веродостојно приказивање ратних дешавања што је постигнуто различитом реториком приповедања.

Догађаји везани за Плевну донели су пуно илустрованог материјала с озбиром да је освајање Плевне представљало важну тачку у рату и трајало је пуних пет месеци (*Илустирована рајна кроника* 1878 св. VI 321). Овај догађај изазвао је велику пажњу у јавности због чега је објављен велики број текстова и илустрација на ту тему. Такве су представе на којима су приказана дешавања која прате војне операције попут *Ноћ њосле бишке њод Плевном 18. јула 1877 њодине* и *Заузеће њривничкој редуџа њод Плевном*, (*Илустирована рајна кроника* 1877 св. III 167–170; св. IV 199–202) као и представа *Јуриш руса на Плевну* у којој главну улогу имају руски војници. Поред хероја који су учествовали у паду Плевне у периодици су објављиване слике које прослављају неке од родова руске војске који су имали активну улогу у борбама на Дунаву и Кавказу (Женарју 2011: 294). Такве су представе *Руска џурсесџанска њешадија* и *Руска артиљеријска џарга* (*Српска зора*, 1877 св. 6 123, 136). Представе са мање експлицитним ратним сценама присутне су у свим чаописима и сведоче о великом интересовању и популарности руске војске. На овим представама се не налазе војници већ слике својим садржајем упућују на војну доминацију и надмоћ руске војске над турском. Такве слике су и оне на којима су приказани војни монитори. Монитор представља врсту гвоздене лађе оклопнице која је почела да се гради током Кримског рата 1854. године (Женарју 2012: 26). На илустрацији *Руски монитџор Пеџира Великој* приказана је једна таква лађа на коју се у пропратном тексту упућује да је највећа руска лађа која плови Босфором (Женарју 2012: 26). Са друге стране приказани су руски подухвати и уништавање

непријатељских војних база на илустрацијама попут *Руси џале џорџедима мониџор Хиџс-ил-Рахман* и *Рсџрџиџ мониџора Лиџџи Целили* (*Илусџирована раџна кроника* 1877 св. I 37–38, 49–50). Тренутак победе и освајање територија представља важан сегмент рата. Представа *Повраџаак с боџиџиџа* (*Срџска зора* 80, св. 6 1879: 5) указује на победничку руску војску. Представљен је руски војник овенчан лоровим венцима на којег пада цвеће (Женарју 2012: 29). Поменуће илустрације указују на маскулизоване карактер и силу руске војске која је представљена као намдоћнија од противничке.

Поред илустрација које стављају у фокус снагу руске војске, објављиване су и слике као што је *Бадње вече на боџиџиџу* (*Срџска зора* 1878 св. 2, 33) која указује на пожртвовање које подноси руска војска зарад хришћанства. Илустрација на којој су представљена петорица руских војника окупљена око ватре указује на чињеницу да се за хришћанство Руси боре далеко од завичаја где дочекују верски празник (Женарју 2012: 28). На тешке услове у којима се Руска војска нашла током ратова указује илустрација *Руски џрансџорџи у Киџиџеву* која приказује руске војнике у зимским уловима. Ова илустрација осликава тешке тренутке у рату али указује и на велике наде које српски народ полаже у моћ Русије о чему говори и натпис који прати ову слику *Носи се мунициџа у Киџиџеву, а сад је већ у Румуниџи, а за коџи дан чућемо са Дунава да је можда у Евроџи избио џоследњи час Турџима – а раџи час слободе* (*Срџска зора* 1877 св. 5 109, према Женарју 2012: 26). Представа названа *Руси џрелазе Балкан* (*Срџска зора* 1877 св.10 225) приказује колону руских коњаника коџи прелазе преко Шипка-кланца. То је била важна тачка у руско-турском рату обезбеђена од стране генерала Гурка. У опису коџи прати слику у *Срџској Зори* стоџи *Какове су џо џеџоде џо оним врлеџима уџрављаџи џоџове, џремешџаџи их – и у оџиџе цела дорба у овом кланџу џо сџењу, врлеџима, скоџчана је са неоџисивом џеџодеом* (према Женарју 2012: 27). Сличан догађај приказује и илустрација *Провоз џоџова кроз џроџанске врлеџи* на којој је приказан стрми терен по ком се војска креће и преноси ратну опрему. *Везани ужеџима, џуди су морали ове џрдне џереше не вући но џако рећи носаџи на своџим леџима, јер су узврдџце биле дуџе и ванредно сџрме* (*Илусџирована раџна кроника* 1878 св. VI 327–330). Оваквим илустрацијама додатно је истицано херојство руских војника.

У *Илусџированој раџној хронџици* нашле су се и ретке представа експлицитног садржаја на којима су приказана *Турска беснила*. Термин коџи се доводи у везу са дописником британског листа *Деџли Њуз* (*Daily News*) Јануариусом Мекганом (Januarius MacGahan) чиџи су извештаџи објављени под истим називом (Valeva 2012: 283). Овакве илустрације представљају тип слике која је пажљиво конструисана за јавност. Њихова продукција последица је сложеног механизма коџи стоџи иза ратног репортерства и такозваног медијског трансфера. У процесу израде многе илустрације биле су подвргнуте изменама и селекцији пре него што су у штампи излазиле њихове коначне верзије (Valeva 2012: 267–268). На појединим представама уочава се преузимање иконографских решења из хришћанске културе, коџа су тенденциозно коришћена како би се изазвала емпатија читаоца којима се слике пласирају (Valeva 2012: 279–281). Исти принцип може се приметити

и на илустрацији *Искасаљени руски рањеници у Шийка-кланцу* која је објављена у *Хорници*. Назив и текст који је прати јасно упућује да се ради о туском злочину над Русима (1877, св. IV 233–234). На слици су представљени војници који су окупили око тела рањеника. У фокусу сцене налазе се тела и одрубљене главе руских војника у којима могу да се препознају општа места хришћанске иконографије. Илустрација је преузета из немачких новина које приказују страхоте рата на Балкану што је наглашено и у пратећем тексту. У европској средини овакве представе често указују на дивљи Балкан, географску и етнографску заосталост на овим просторима, међутим орјенталистичка перцепција на Западу, у овом контексту тумачи се као хришћанска солидарност за време борби против неверника како су доживљавани Турци (Зарић 2009: 78–83; Женарју 2011: 384). Експлицитна представа *Искасаљени руски рањеници у Шийка-кланцу* приказују Русе као жртве указујући на перцепцију непријатеља као злог, подмуклог и суровог освајача (Макулјевић 2020: 11; Макулјевић 2006: 143, 156). Ту идеју додатно наглашава текст у ком се између осталог истиче да *Турци дају само мојућности целом образовном свеју, да боље загледа у културни сјуујањ расе, која је до сада владала Истоком и да се зироци од њене моралне рујобе*, који је такође преузет из немачких новина и објављен у *Илуђированој райној хорници* (св. IV 235). Преузимањем илустрације из европске средине, она се ставља у контекст националног идентитета, представљајући Руске војнике као хероје који су жртвовали своје животе зарад националног ослобођења. Приказивањем мартирске смрти они се прослављају као хероји мученици (Smith 2003: 218–225, 230–235).

КУЛТ РУСКИХ ХЕРОЈА СРПСКО-ТУРСКИХ РАТОВА И ЈАВНИ СПОМЕНИЦИ

Након завршетка српско-турских ратова започето је систематско меморисање догађаја путем јавних споменика који су подизани у новоослобођеним крајевима (Макуљевић 2006: 295). Међу првим споменицима који су изграђени тим поводом је обелиск на Рујевици посвећен изгинулим руским добровољцима у српско-турском рату (Макуљевић 2006: 296). Већ 1880. године на иницијативу генерала М. Г. Черњајева и помоћу средстава Московског словенског комитета подигнуто је спомен обележје (Шемјакин 2016: 246–250). Споменик *од лејої камена који је у Озрену близу Алекиначке бање нађен и ѿо у виду ѿирамиде, која је висока 12 метара, на врху украшена крстојовима од белої мрамора са све четири сїрране, а ѿри дну (на соклу) ујврђене четири мраморне ѿлоче са најѿисима на српском и руском језику „Сїоменик у дојевима ѿојинулим руским добровољцима, који 1876 ѿод. дођоше у ѿмоћ Србима за време неједнаке борбе ѿихове с ѿурском царевином“* (Свечаносїј одкрића сїоменика 1881:1). У продужетку овог натписа налази се и цитат из јеванђеља *Од ове ѿубави нико нема веће, да ко живоїј свој ѿложи за ѿријаїшеље своје* (Јован 15, 13). Други натпис гласи *Подїоїнуїј од ѿихових земљака 1880 ї*. На преостале две плоче натписи су поновљени на руском језику.

Споменик изгинулим руским добровољцима на Рујевици

Уочи освећења споменика, поводом којег је планирана свечаност 8. новембра 1880, послате су званичне позивнице у којима се истиче да је споменик подигнут у средишту ондашње борбе у Алесинцу (*Свечаносиј одкрића сѡменика 1880: IV*). Откривању споменика, претходио је парастос и литургија коју је служио митрополит Михајло уз саслуживање десет свештеника и два ђакона. Међу свештеним лицима који су присуствовали дешавању налазио се и Ниђифор Дучић, који је учествовао у рату као вођа добровољачке чете (*Свечаносиј одкрића сѡменика 1881: V*). Догађај су уприличили и званичници, ађутант кнеза Милана мајор Александар Симоновић, представник цара Александра, руски изасланик у Београду Персијани са својим секретаром Гирсом, председник владе, министар просвете Стојан Новаковић, војна депутација са генералом Белимарковићем и пуковником Божићевићем, председник српског ученог друштва Милан Ђ. Милићевић, представник велике школе Милан Кујунџић и други (*Свечаносиј одкрића сѡменика 1881: VI*). Варош Алексинац и пут који води ка споменику тог дана били су окићени народним заставама, зеленим гирландама, и тријумфалним капијама на којима су се налазили натписи *добро дошла браћо*, *Болише сея любве никѡјоже имаић да кѡо душу своју ѡоложић за друји своя* и *слоѡа и брајска љубав* (*Свечаносиј одкрића сѡменика 1881: V*). Литургија је започела у 9 ујутру, а током њеног трајања испред цркве се налазио упарађени батаљон војске из Ниша. Пред завршетак литургије батаљон је отишао на Рујевицу и уз топовску паљбу одао војничку почаст погинулим војницима. Након завршетка литургије, из цркве се ка споменику упутила и свечана литија у којој су свештеници

носили иконе и друге часне сасуди док су два официра имала заставу по угледу на заставу Димитрија Донског коју је Москва 1876. послала својим добровољцима у Србију (*Свечаност открића сџоменика* 1881: VI, VII). Митрополит Михајло је осветио споменик и на њега положио два венца, од којих је један послала гђа Новикова, сестра погинулог пуковника Кирјејева. Венце су положили и Руски изасланик у Београду, Персијани и генерал Черњајев (*Свечаност открића сџоменика* 1881: VII).

Јавна свечаност откривања споменика на Рујевици утврдила је култ руских војника у регионални пантеон, праксом која је већ била позната у установљавању култа хероја у српској споменичкој култури 19. века (Тимотијевић 2004). На тај начин руски војници прослављани су као хероји мученици на шта указује и реторика говора који је одржао митрополит Михајло наглашавајући жртвени карактер руских војника *џроливаше своју крв, остијавише своје кости међу нама, жрџивом животињом* (*Свечаност открића сџоменика* 1881: IX). Свечани говори који су одржани приликом освећења споменика имају улогу епитафа у којима се изражава идеја о неговању култа костију хероја, каква је била позната у српској средини још од времена Првог српског устанка (Тимотијевић 2004: 12). Свечана литургија, литија и парастос сакрализовали су догађај док су званичници ађутант кнеза Милана и представници институција својим присуством указали на активно учешће државе у меморисању хероја и манифестацији дали легитимитет (Smith 2003: 223, 224).

Поред јавних споменика у градском простору, меморијализација догађаја и личности одвијала се и кроз подизање спомен-храмова, што је била позната и раширена пракса током 19. века. Она је поред националних имала и верски карактер у српској средини (Макуљевић 2006: 284–285). Намеру да се хероји српско-турских ратова меморишу путем спомен-храмова показује освећење темеља за цркву *која ће се џодићи џу у близини као заједничка усџомена заједнички изџинулих Руса и Срба у райу 1876. за слободу и независноџ Србије, којих ће имена сва на зидовима цркве на мрмаорним џлочама исџисана биџи* (*Свечаност открића сџоменика* 1881: XII). Овај храм требало је да буде подигнут у близини обелиска на Рујевици како је поводом откривања споменика освећен камен темељац за цркву. Његова даља судбина није позната. Током 1880. године подигнута је црква Свете Тројице у Глоговици. Црква је освештана од стране епископа нишког Никанора Ружичића, а налази се на месту где је током рата била смештена амбуланта српске војске. Доводи се у везу са палим борцима који су учествовали у бици на Шуматовачком вису 23–25. августа када је мањи број српско-руских јединица успео да одбије офанзиву главних турских снага (Шемјакин 2016: 250). Тако је у близини места страдања хероја подигнута црква меморијалног карактера указујући на снажан култ који је догађај имао након завршетка српско-турских ратова. Још једна црква која се доводи у везу са меморијом за руске војнике представља храм Рођења Пресвете Богородице у Витковцу познатији као Свети Нестор. Храм датира из ранијег периода, и током ратова је представљао значајну стратешку тачку (Думић, Ђокић и др. 2006: 39–43). У његовој порти налази се зајдничка гробница српских и руских војника (Стевановић 2017: 84).³

3 Стевановић преноси ову информацију из летописа цркве који је написао Љубомир Стојановић *Џо иричању оца Милана Јовановића, џароха корманскоџ – на северноџ сџрани близу цркв. зида, налази се*

Црква је подигнута средствима породице Рајевски а надзор над изградњом вршио је епископ нишки Никанор Ружичић (Макуљевић 2007: 23). Епископ је 1891. откупио парцелу за будућу цркву за шта му је из Русије било послато две хиљаде франка (Шемјакин 2006: 121). Приликом постављања камена темеља за цркву Свете Тројице у Горњем Адровцу 03. марта 1902. епископ Никанор Ружичић служио је молебан са водоосвећењем код спомен обележја где је пуковник страдао. Камен темељац за будућу цркву положио је пуковников нећак а за време богослужења испаљено је неколико рафала. Државни карактер свечаности давали су званичници: ађутант краља Александра Обреновића пуковник М. Кумрић, министар војни потпуковник В. Анотнић а делегације су послали Сенат и Народна скупштина (Шемјакин 2006: 122–124). Током 1903. године дошло је до промене владајуће династије у Србији. Новог моанрха је поводом свечаности освећивања храма 02. септембра 1903. заступао ађутант, мајор Г. Ђурић (Шемјакин 2006: 127–128). Овим гестом, нова династија такође се везала за меморију руског волонтера, служећи се механизмом умножавања тумачења прошлости. (Тимотијевић 2004:23) У убличавању храма остварена је сарадња српских и руских уметника. План за цркву израдио је сликар Николај Александрович Бруни, који је такође урадио 16 икона за иконостас. Осликавање храма поверено је српском сликару Душану Обреновићу према предлошцима руског уметника Виктора Васњецова (Макуљевић 2007: 23, 184–185). У сликаном програму истакнуте су руска и српска национална идеологија приказивањем кључних догађаја из историје: покрштавање Руса и крунисање Стефана Првовенчаног налазе се на северном и јужном зиду наоса, док се на западном зиду налазе свети Александар Невски и свети кнез Лазар.⁴ Лик пуковника Рајевског насликан је унутар цркве на западном зиду. Символчан избор места и уопште портретисања профане личности унутар храма говори о степену поштовања и уздизања личности пуковника Рајевског на ниво националног хероја.

Меморија на Николаја Рајевског остварена је и изградњом бунара. Схватања о води као извору живота и традицији њених исцелитељских моћи условила је подизање више спомен-чесми и фонтана у српској средини током 19. века (Макуљевић 2006: 304, 305). Сличана идеја остварена је и кроз бунар који је Антоније Станојевић, водник у рату, подигао на путу од Пожаревца ка селу Дубровица и посветио покојном пуковнику Рајевском. У литератури се наводи писмо А. Станојевића породици Рајевских из 1902. године у ком се помиње *Бунар њокојној њуковника Николе Рајевској Руса који њоину 1876. њод. у борби с Турцима за ослобођење срџсџва* (Шемјакин 2006:125,126).

Током изградње меморијалног храма за пуковника Рајевског његова породица заложила се и за подизање школе у селу у ком је пуковник погинуо, која ће носити његово име како би симболизовала младост и вечан живот (Шемјакин 2016: 245). Спомен-школе заузимају истакнуто место у оквиру споменичке културе у Србији током 19. века (Макуљевић 2006: 304). Овакав вид меморисања следи идеју о споменику који ће бити на користи будућим поколењима и општекорисно здање за

4 Детаљније о томе излагано је на конференцији: А. Kostić: *Memorial Church in Gornji Adrovac as a symbol of Serbian-Russian cultural, political, national, and artistic ties in the late 19th and early 20th centuries*, Abstracts: 2nd Ricontrans Workshop, 9–11. Septembar 2021, 17.

нацију (Макуљевић 2006: 258–257; Тимотијевић 2001:39). Иако су иницијатива и финансије за подизање спомен-храма и обележавање места погибје и спомен-школе за пуковника Рајевског потекли од породице Рајевски, читав пројекат имао је државни карактер о чему сведочи најпре улога краљице Наталије али и других српских званичника који су учествовали у подизању споменика и присуствовали јавним свечаностима, као и сарадња уметника на осликавању храма где су јасно изражене руско-српске политичке и националне везе.

ЗАКЉУЧАК

Култ руских војника током српско-турских ратова остварен је у визуелној култури друге половине 19. века кроз културу сећања и објављивањем слика из актуелних дешавања у илустрованој периодици која је била важан чинилац друштвеног и политичког живота у том тренутку. Меморијални споменици за руске војнике подижу се у близини места њихових страдања као што је пример спомен обележје за пуковника Рајевског или спомен капела у Шуматовцу, као и у јавним градским срединама као што је споменик на Рујевици. Поред тога споменичку форму могу имати и спомен-храмови каква је црква Свете Тројице у Горњем Адровцу или јавна здања попут спомен-школе. У илустрованој периодици култ руских војника промовисан је објављивањем портрета, биографија и текстова о догађајима са бојног поља чиме су истицани појединци док је кроз слике које приказују дешавања са бојних поља и живот војника у рату промовисана колективна снага руске војске и заслуге анонимних хероја. Поред представа које су истицале освајачки карактер руске војске изузетак у српској средини представљала је слика која војнике приказује као жртве непријатеља. Оваква представа доведена је у везу са орјенталистичким дискурсом Балкана и рецензије *Рајна на Орјенију* у Европским круговима. Репродуковањем илустрације из немачких новина у домаћој средини преузима се орјентални дискурс који се интерпретира у служби националне идеологије.

ЛИТЕРАТУРА

Илустрована рајна кроника 1877–1878

Орао: велики илустровани календар, Нови Сад 1875–1884.

Свечаност открића споменика 1881: Свечаност открића споменика на Рујевици код Алексинца 8. новембра 1880, изинулим руским добровољцима у српско-турском рају 1876. год. Београд: Штампарија задруге штампарских раденика.

Српска зора: илустровани лист за забаву и поуку, Беч 1876–1881.

Српске новине, 1834–1919.

Baleva 2012: Martina Baleva. „The Empire Strikes Back Image Battles and Image Frontlines during the Russo–Turkish War of 1877–1878“, *Ethnologia Balkanica* 16, 273–294.

Думић, Ђокић и др. 2006: Оливера Думић, Небоша Ђокић, Миломир Стевић. *Планине недосањаних снова или Свешти Несјор код Вишковица*. Крушевац: Историјски архив.

Ђуровић 2008: Љиљана Ђуровић. Српска православна црквена општина Црква пуковника Рајевског – храм Свега Тројице у Горњем Адровцу. *Пешчаник: часопис за историјографију, архивистику и хуманистичке науке*. Год. 6, бр. 6. 222–227.

Женарју 2011: Ивана Женарју. „Слике рата у илустрованом часопису Српска зора (1876–1881)“, у: *Башићина*, св. 31, Приштина–Лепосавић, 381–404.

- Женарју 2012: Ивана Женарју. *Хероји, ђолийиика, сваокдневница: Илустрировани свей „Српске зоре“ (1876–1881)*, Београд: Задужбина Андрејевић.
- Зарић 2009: Ирена Зарић. „У служби политичког аргумента: Представа балканске жене у путопису Аделине Полине Ибри и Џорџине Мјур Мекензи“. *Евројска слика балканске жене*. Зборник радова. Ур. Ђ. С. Костић. Крагујевац. Лицеум књ. 12. 64–85.
- Јовић 2003: Стојан Јовић. *Вронски у Адровцу*. Београд: Тетра ГМ.
- Кузмичева 2016: Людмила В. Кузмичева. „Штаб М. Г. Черняева и рускине добровољци в сербо-турецкој войне 1876 года“, у: *Алексинац и околина у њрошлосији, 500 јодина од њрвој ѡисаној ѡомена 1516–2016*. Зборник радова. Ур. С. Рајић. Алексинац: Завичајни музеј Алексинац, 255–280.
- Макулјевић 2006: Nenad Makuljević. „Slika Drugog u srpskoj vizuelnoj kulturi XIX veka“, у: *Istorija i sećanja, Studije Istorije svesti*, ur. O. Manojlović Pintar, Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd, 141 – 156.
- Макуљевић 2006: Ненад Макуљевић. *Умејносији и национална идеја у XIX веку, Сисѡем евројске и српске визуелне кулѡуре у служби нације*. Београд: Завод за уѡбенике и наставна средства.
- Макуљевић 2007: Ненад Макуљевић. *Црквена умејносиј у Краљевини Срѡији (1882–1914)*. Београд: Филозофски факултет.
- Макулјевић 2020: Nenad Makuljević. „Brutality and Banditry: Towards the Orientalist Imagery of the Balkans During the 19th Century“, у *Годишњак за друшѡивену историју-Annual of Social History*, ур. М. Ристовић. Београд: Филозофски факултет – Катедра за општу савремену историју.
- Mekenzi 1967: David MacKenzie. *The Serbs and Russian Pan-Slavism 1875–1878*. New York: Cornell University Press.
- Милутиновић 1902: Д. Милутиновић, *Руско-ѡурскирај 1877 – 1878. јодине на Балканском ѡолуосѡрву, са 18 караѡа и скица, ѡо руским изворима*, Београд: Штампарија Андре Јовановића, 1902.
- Михајловић 1995: Љиљана Михајловић. Црква пуковника Рајевског, храм Светог Духа у Горњем Адровцу. *Нишки зборник за исѡијоријске, друшѡивене и ѡрприодне науке*. Бр. 19. 91–100.
- Siegfried 1993: Susan Locke Siegfried. „Naked History: The Rhetoric of the Military Painting in Postrevolutionary France“, *Art Bulletin*, vol. LXXV, No. 2, 235–258.
- Smith 2003: Anthony D. Smith. *Chosen Peoples*. Oxford University Press.
- Поповић 2002: Ненад Поповић. Зидно сликарство и иконе храма Свете Тројице у Горњем Адровцу. *Трајања: јодиншњакк ѡројрама за мулѡидисѡијлинарна исѡраживања завичаја*. Бр. 5. 55–58.
- Репринт 2011: *Илустрирована рајна кроника: 1877–1878. Рејриниј издање*. Ур. М. Ј. Милићевић. Београд: Српски Генеалогски центар: Историјски институт.
- Стевановић 2016: Зоран Стевановић. *Делићрад – Шумајѡовац – Горњи Адровац*. Алексинац: Библиотека “Вук Караѡић.
- Стевановић 2017: Зоран Стевановић. „Подизање цркава у моравском срезу у периоду од ослобођења од Турака до Првог светског рата“. *Кайија ѡморавља у духовној исѡијорији српској народа*. Тематски зборник. Ур. С. Рајић, Г. Јашовић, И. Беѡић, Љ. Васиљевић. Својново-Крушевац. 79–91.
- Стевановић 2019: Зоран Стевановић. *Црква Свеѡе Тројице у Горњем Адровцу – Сѡомен црква руском ѡуковнику Николају Николајевичу Рајевском*. Алексинац: Центар за културу и уметности.
- Стојановић 1998: Василије Стојановић. Црква Свете Тројице у Гроњем Адровцу. *Трајања: јодиншњак ѡројрама за мулѡидисѡијлинарна исѡраживања завичаја*. Бр. 1. 37–44.
- Стојанчевић, Милићевић и др. 1981: *Исѡијорија српској народа књ. V-1*. Београд: Српска књижевна задруга.
- Сојанчевић 2014: Владимир Стојанчевић. „Велика источна криза, Други српско-турски рат и ослобођење Јужне Србије 1877/78. године“. *Исѡијоријска ѡрошлосиј крајева Јуѡисѡијчне Срѡије у ѡероду српске националне револуције 1804–1878. јодине*. Зборник радова. Ур. Бојана Димитријевић. Филозофски факултет у Нишу. 369–385.

- Тимотијевић 2000–2001: Мирослав Тимотијевић. „Хероизација Песника Војислава Ј. Илића и подизање споменика на Калемегдану“, *Годишњак Града Београда*, Музеј Града Београда, Београд, књ. XLVII – XLVIII, 187 – 211.
- Тимотијевић 2001: Мирослав Тимотијевић. „Херој пера као путник: Типолошка генеза јавних националних споменика и Валдецова скулптура Доситеја Обрадовића“, *Наслеђе* II. Београд, 39–56.
- Тимотијевић 2004: Мирослав Тимотијевић. Меморијал ослободиоцима Београда. *Наслеђе Завода за зашѝиѝу сѝоменика кулѝуре града Београда*, бр. 5. 9–34.
- Шемјакин 2004: Андреј Шемјакин. Историја цркве Вронског у документима руских архива. *Архив: часопис Архива Јуѝославије*. Год. 5, бр. 1. 75–102.
- Шемјакин 2006: Андреј Шемјакин. *Смрѝ грофа Вронској*. Београд: Завет.
- Шемјакин 2016: Андрей Л. Шемякин. „Памятники русским добровольцам 1876 г. в Алексинце и его окрестностях (Св. Роман, Горни Адровац, Руевица, Шуматовец)“, у: *Алексинац и околина у ѝрошлосѝи, 500 ѝодина од ѝрвој ѝисаној ѝомена 1516–2016*. Зборник радова. Ур. С. Рајић. Алексинац: Завичајни музеј Алексинац, 237–255.

Teodora D. ANĐELKOVIĆ

HEROES OF THE BATTLEFIELD: THE CULT OF RUSSIAN SOLDIERS
DURING THE SERBIAN-TURKISH WARS (1876–1878)
IN SERBIAN 19TH CENTURY VISUAL CULTURE

SUMMARY

The paper discusses the making of the cult of Russian soldiers during the Serbian-Turkish wars (1876–1878). The making of heroes is not a spontaneous process, but a consequence of a deliberate and intentional memory making. Visual culture is an important part of that process. This paper analyses the making of the cult of Russian soldiers by focusing on the public monuments and illustrated periodicals. As in the case of public monuments in general, which took various forms in the visual culture of the 19th century, the monuments related to the Russian soldiers were also diverse. They memorialised collective identity of Russian volunteers in First Serbian-Turkish war (1876–1877) in a form of an obelisk or of churches that represent sacral memorial places. There are also memorials of a notable individual, collonel Nikolaj Nikolajevich Rajevski, who got several cenotaphs and whose funeral became a public manifestation. Besides monuments, illustrated news also played an important role in the making of the heroes. These were important political and cultural factors in the 19th century. As a mass media they influenced the public opinion by publishing portraits of Russian soldiers and their biographies. Beside portraits, illustrated periodicals also published war images where the collective power of the Russian army was celebrated. The pictures of hard times for the army also emphasized their heroism. A peculiar illustration showing *Turkish atrocities* appeared in one of the analysed illustrated periodicals. This kind of picture was carefully picked with the purpose of inducing the sympathy of the readers for the victims, in this case Russians.

Key words: the cult of heroes, Russian soldiers, pictures of war, illustrated periodicals, monuments, Serbian-Turkish wars.